

РОЗДІЛ 3 КОРЕКЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

УДК 37.013(477.87)

ВПЛИВ МОВНОГО ПИТАННЯ НА РОЗВИТОК ЗМІСТУ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В ШКОЛАХ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ

Росул В.В.,

*канд. пед. наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Депчинська І.А.,

*здобувач кафедри педагогіки та психології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Основною розвитку гуманітарного знання є мова, як носій національних цінностей, відображених в історико-культурному спадку, етно-ментальних та релігійних артефактах. У статті розкриваються особливості розвитку змісту шкільної гуманітарної освіти на Закарпатті в період 1919-1939 рр. в умовах існування проблеми, що отримала назву «мовне питання». Розкриваються складні обставини, породженні протистоянням між представниками різних напрямів, щодо питання мови навчання мови у школі: «русофілами», «русінами» та «українофілами» (українцями).

Ключові слова: гуманітарна освіта, школа, Закарпаття, мовне питання.

Основой развития гуманитарного знания есть язык, как носитель национальных ценностей, отображенных в историко-культурном наследии, этно-ментальных та религиозных артефактах. В статье раскрываются особенности развития содержания школьного гуманитарного образования на Закарпатье в период 1919-1939 гг. в условиях существования проблемы, получившей название «языковый вопрос». Раскрываются сложные обстоятельства, породженные противостоянием между представителями разных направлений относительно вопроса языка обучения в школе: «русофилами», «русинами» и «украинофилами» (украинцами).

Ключевые слова: гуманитарное образование, школа, Закарпатье, языковый вопрос.

Rosul V.V., Depchynska I.A. THE INFLUENCE OF THE LANGUAGE QUESTION ON THE DEVELOPMENT OF THE HUMANITIES EDUCATION IN THE CARPATHIAN RUS

The foundation of the development in the humanities is a language. It is perceived as a medium of national values, which are mirrored in historical and cultural heritage, ethnomental and religious artefacts. The article deals with the development peculiarities in the humanities curriculum of Transcarpathia in 1919-1939, during the problematic period called «the language question». It also deals with difficult circumstances which were caused by opposition between representative of different schools concerning «the language question» such as Russophiles, Ruthenians and Narodovets movement (Ukrainians).

Key words: education in humanities, school, Transcarpathia, language question.

Постановка проблеми. Гуманітарна освіта покликана формувати світогляд особистості, на основі розвитку знань про себе, суспільство, світ; формування досвіду емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього середовища, в основі якого, насамперед, розуміння життєвих цінностей. Гуманітарне знання, яке покликане формувати моральність, людяність, толерантність відіграє доленосне значення як у житті окремої людини, так і в житті суспільства, загалом. Фундаментом розвитку гуманітарного знання є мова, як носій національних цінностей, в тому числі і таких, як історико-культурний спадок, етно-ментальні та релігійні артефакти. Питання мови визначає не тільки зміст освіти в цілому, гуманітарної, зокрема. Воно визначає долю нації.

Суперечки навколо мовного питання виникають час від часу в різних країнах. Загострення мовного

питання призвело до виникнення громадянського протистояння в сучасній Україні. Йдеться про окупацію території Криму, утворення невизнаних, так званих, республік у Донецьку і Луганську. Воно є розмінною картою в руках нечесних політиків, корумпованої влади.

У досліджуваний нами період, йдеться про часи Чехословацької республіки, коли склалися сприятливі умови для розбудови всіх ланок суспільного життя Закарпаття, розвиток шкільної гуманітарної освіти був обумовлений різними чинниками, серед яких мовне питання посідало центральне місце.

Спочатку чехословацький уряд офіційною мовою на Підкарпатській Русі проголосив чеську і народну руську мову. Створена урядом комісія зі складу видатних вчених Академії наук винесла рішення про те, що народна мова русинів Підкарпатської Русі

є частиною малоруської, тобто української мови [8, с. 352]. А після передання повноважень автономного уряду Підкарпатської Русі другому кабінету під керівництвом А. Волошина у 1938 році, у краю відбулись демократичні національні перетворення, дозволялось використання української мови.

Аналіз досліджень і публікацій. Загальні питання історії та розвитку освіти і школи Закарпаття розкрито у працях: В. Гомонная, А. Ігната, Б. Качура, М. Талапканича, Н. Товтин, В. Туряниці, В. Химинця.

Різним аспектам розвитку освіти і шкільництва Закарпаття в період 1919-1939 рр. присвячена чисельна кількість дисертаційних досліджень. Серед них дослідження: Л. В. Ілійчук, М. І. Кляп, М. І. Кухти, Л. В. Маляр, Н. В. Марфинець, Т. М. Мочан, В. О. Мужичок, І. І. Небесника, В. В. Росула, З. Г. Саф'янюк, Л. В. Сливки, Г. В. Товканець, О. Й. Фізеши, О. Ф. Яцини, О. М. Юрош, П. М. Ходанича, Т. Цибар.

У своєму дослідженні М. Кляп зауважує, що у «20-30 роках суспільство Закарпаття було поділене на три частини. Одні вважали себе русинами і навчання проводили на одному з діалектів. У 30-х роках вони перейшли на норми граматики І.Гарайди. Москвофіли вважали русинів частиною «русского народа», і навчання проводили російською мовою. Сильним був загін учителів, які вважали, що русини є частиною українського народу і мова їх українська. Боротьба цих течій навколо мовного питання ускладнювала навчальний процес» [11, с. 65].

Розкриваючи роль емігрантів у шкільній освіті Закарпаття 1919-1939 років П.Ходанич зазначає заохочення празьким урядом протистояння між «русофілами», «русинами» та «народовцями» (українцями) у питанні мови навчання в українській школі [14].

У своєму дослідженні Л.Маляр також згадує про «фактори, які гальмували поширення української національної ідеї в краї та негативно позначалися на навчально-виховному процесі (мовна дискусія між трьома основними орієнтаціями закарпатської інтелігенції – українофільською, русофільською та русинофільською та відчутні прояви чехізації)» [12, с. 9].

У попередніх наших дослідженнях йшлося про загальні чинники розвитку змісту гуманітарної освіти в школах Закарпаття, де також згадували про мовне питання [9, 10].

Оскільки гуманітарна освіта пов'язана і залежить від мови, вважаємо, що мовне питання заслуговує на більш ґрунтовне дослідження.

Мета статті – розкриття особливостей впливу мовного питання на розвиток змісту шкільної гуманітарної освіти Закарпаття (1919–1939 р.р.).

Виклад основного матеріалу. Аналіз джерел з проблеми уможливорює виокремлення особливостей впливу мовного питання на розвиток змісту гуманітарної освіти. Насамперед, варто зауважити, що мовне питання було обумовленим історико-культурними чинниками становлення і розвитку Закарпаття як самобутньої територіальної одиниці.

Історично склалося так, що Закарпаття, майже після тисячолітнього панування угорців, все-таки не втратило своєї самобутності, зберегло мову, яку пізніше називатимуть руською (не плутати з російською), або русинською. На фоні складних політичних дій, що відбувалися в краї і розгорталися навколо мовного питання, все ж відбулося національне самоусвідомлення закарпатців, і уможливилась національна самоідентифікація українців Закарпаття.

Мовне питання на Закарпатті має свою історію, яку можна простежити у відповідності до розвитку мовно-літературних процесів. Відповідно до фундаментального дослідження В. Бірчака «Літературні стремління Підкарпатської Русі», виданого у 1937 році, церковно-слав'янська мова на території тодішнього Закарпаття вживалася до 1919 року – «найдовше з усіх слав'янських земель» [3, с. 6].

Письменство Підкарпатської Русі, будучи галуззю українського письменства, в головних обрисах відтворювало ті самі напрями, ідеї, що й українське писемне мовлення в цілому, але мало свої особливості, що відображали суттєво інші політичні та культурні обставини життя краю. Серед таких відмінностей В. Бірчак називає запізнілий розвиток («опізнений розвій»): «<...> по кінець ХІХ віку вживано в письменстві народну мову». Українське народне письменство починає розвиватися тільки <...по прилученні Підкарпатської руси до Чехословацької республіки...> [Там само, с. 5].

Запізнілий розвиток та деякі відмінності в мові В. Бірчак пояснює такими причинами: підкарпатські русини релігійно були залежні від Сходу, релігійна залежність потягла за собою й культурну; тисячолітнє угорське панування потягло за собою політичну і культурну залежність від Мадярщини. Тому на Підкарпатській Русі «<...перекрещувалися й поборювали себе дві культури: церковно-слов'янсько-руська й латино-мадярська. Впливи України доходили сюди з причини географічного положення опізнені – завжди на яких сто літ>» [Там само, с. 6].

Ще одна особливість писемності на Закарпатті полягала в її «релігійному» характері, оскільки переважна більшість авторів творів писемної літератури були особи духовного сану: ченці, священники (В. Бірчак вживає термін «світські духовники» – очевидно, розуміючи під ним священників, які у спілкуванні з народом не обмежувалися виконанням суто релігійних функцій. Серед них найбільш відомими є О. Духнович, А. Волошин – прим.авт).

Церковно-слов'янська мова впродовж століть зазнавала певних змін, починаючи з середини ХVІ до ХVІІІ століть переходити в народну, «змішану з мадяризмами та полонізмами, але зрозумілу й найнижчим верствам народу» [Там само]. З початком ХІХ століття у науковому обігу Підкарпатської Русі починає вживатися латинська мова. І поряд з цим, здійснюються спроби піднесення церковно-слов'янської мови, оновивши її народними елементами до статусу літературної (великі зусилля в цьому напрямі докладалися О. Духновичем).

У другій половині ХІХ століття, під впливом політичних подій («<...> 1849 року, коли побачили

могутність Росії і 1867 році, коли внаслідок заключеного з Австрією дуалізму стали мадяри необмеженими панами в Угорщині» [3, с. 7], починають вживати на території тодішнього Закарпаття «русского литературного языка». Ця суміш мов: народної, церковнослов'янської, «русского литературного языка» панувала у письменстві краю майже до 1938 року.

Науковці відмічають, що на початку ХХ ст. на Підкарпатській Русі співіснували і конкурували два різновиди правопису: 1) підтримуваний урядом, але вже анахронічний історико-етимологічний; 2) близький до сучасного т. з., фонетичний [7].

Згідно сучасної Вікіпедії Етимологічний правопис – традиційно-історичний правопис, характерний для староукраїнської мови. Винайдений у ІХ столітті. Його «антагоніст» – фонетичний правопис. Характеризувався збереженням на письмі літер, які іноді не передавали ніяких звуків (напр. ь в кінці слів), або відповідали іншим звукам (наприклад, о в словах «нось», «столь», «возь», читалося як і, и, у тощо залежно від території походження читача), або збіглись у вимові з іншими звуками (до прикладу, паралельно писали лИсь і лись). Тримався до кінця ХІХ ст., у Західній Україні подекуди – до «возз'єднання» 1939 року [5].

На сторінці Вікіпедії знаходимо також інформацію про фонетичний правопис. «Фонетичний правопис – різновид правопису, за яким написання слова відповідає його літературній вимові. Один з двох різновидів правопису, на які спирається сучасний український. У сучасному українському правописі застосовуються чотири принципи: фонетичний, морфологічний, історичний та розрізнявальний. У цілому український правопис можна визначити як фонетично-морфологічний» [Там само].

Поєднання етимології і фонетики спостерігаємо в граматиці І. Гарайди, виданої аж у 1941 році. У вступному слові до «Граматики руського языка» автор зауважує, що «<...> ся грамика есть в дѣйности компромиссомъ межи многими одинъ другому противлячимися представленнями о нашомъ народномъ язъцв. <...> де только возможно было, старалися мы придержоватися етимологів, головно вь корняхъ, а только в оконченіяхъ перейти на фонетику» [6, с. 7]. Мовне питання, власне кажучи, гальмувало розвиток освіти в цілому, а значить потребувало вирішення, пошуку компромісів. Але в досліджуваний нами період про такий компроміс не йшлося, а значить протистояння між трьома напрямками у питанні мови навчання в школі точилася гостра безкомпромисна боротьба.

Дискусії велися також у питанні про материнську мову. Річ у тім, що педагогічною аксіомою народної школи початку ХХ століття було «вчити дітей їх материнською мовою, але не народними формами тої мови, а літературними» [2, с. 6]. Учителі, виходячи з діалекту дітей, яким він обов'язково повинен був володіти, вже від першого поступного річника привчав їх до літературних форм рідної мови. Без примусу, але з логічною послідовністю виправляв

діалектичні відхилення дітей і сам говорив до них тільки чистою літературною мовою. Мова вчителя мала бути зрозумілою для учнів, відповідати їх психічному розвитку.

Думка, що перехід відразу до літературних форм рідної мови суперечила великим педагогічним заповідям Я. Коменського про материнську мову навчання в народній школі, і не мала під собою ніяких наукових підстав. В 17 столітті, коли жив і творив Я. Коменський і в школах панувала тільки латина, про літературні форми живої народної мови ніхто і не думав. На початку ХХ століття в усіх культурних народів, як і на Підкарпатській Русі, існували дві мови: мова жива народна і мова літературна.

Народна мова – «це справді мова села, що вистає селянинови для його вузького думання й обмежених потреб села, але завузька для всіх потреб сучасного культурного життя. Народня мова, най в основі своїй дуже красна й милозвучна, завжди лексично не вироблена й засмічена вульгаризмами вулиці» [Там само, с. 7].

Літературна мова – це мова «в основі якої є народня мова, але з розширеною лексикою, що виходить за обсяг понять села, а також очищена від буряну й полови буденщини» [Там само].

Це потрібно було знати кожному учневі, переступаючи поріг школи. Якою літературною мовою мало проводитись навчання в школах? Що до цього, то не було однозначної думки, та як це не дивно, літературних форм своєї рідної мови народна школа Підкарпатської Русі – не знала. Урядово мова навчання шкіл називалась – підкарпаторуською, руською, в деяких джерелах – русинською. Як же назвати її літературні форми і яке їх відношення до живої народної мови?

Тогочасні наукові філологічні дослідження чітко зазначали, що окремої літературної мови підкарпаторуської, руської чи русинської не було. Всі спроби створити таку мову не мали під собою ніякого ані наукового, ані живого народного підґрунтя.

Поети й письменники, що творили в окреслений період, і самою природою були призначені творити літературні форми нашої мови, писали свої твори чи то літературною мовою українською, чи літературною руською. Реальні потреби школи ставили перед науковцями актуальну проблему: прийняти літературні форми однієї з цих мов. Приймаючи «русский язык», потрібно було прийняти і всі його граматичні форми та правопис. Чи відповідав «русский літературний язык» духові й законам живої народної мови?...

Справа про вибір мови навчання у школах Закарпаття неодноразово піднімалася на урядовому рівні.

Так, наприклад, в одній із статей Урядового Вісника («Про урядову та мову викладання у всіх школах Підкарпатської Русі»), було зазначено, що в школах Підкарпатської Русі, в 1922 році мали вживатися наступні книги для навчання руської мови:

1. Використовувати мали граматику, написану А. Волошином у 1907 році (друге видання 1920 р.). Підручник охоплював правила місцевої мови і його коротку граматику.

2. Стосовно словників, могли вживатись: словник О. А. Митрака, але вибирали лише ті слова, які вживались в народній мові Підкарпатської Русі; словник В. Чопея, в якому подавалось більше слів, але не можна було вживати слова, написані курсивом (це були слова малярські, або похідні від них).

Слід відмітити, що рекомендована граматика А. Волошина 1907 року, хоча і була видана угорською мовою, все ж була «першою граматику руської мови, в якій застосовано досвід малоруської (української) мови» [11, с. 35].

У цілому значна частина демократичного українського вчителства Закарпаття, зокрема в 30-х роках, виступала за впровадження єдиної української літературної мови з фонетичним правописом.

А вже 1 квітня 1938 року під числом 45.136-3. Міністерство шкільництва і народної освіти в Празі винесло історичне рішення, яке золотими буквами буде вписано в історію нашого народу. Одобрена була перша українська книга, з академічним фонетичним правописом під назвою: «Жива Мова» (граматика, правопис і стиль) [1]. Ця книга найкраще підходить як підручник для навчання граматики, правопису, стіаю в народних школах.

Сучасники так оцінювали вихід цієї книги: «Є це граматика дійсно нашої живої народ-ньої мови, написана легким, модерним українським фонетичним правописом, чим уможливить легке й правильне вивчення нашої мови вже в тих найнижчих клясах, тою нашої найменшої підростаючої дітвори. Одобренням «Живої Мови» усунена найбільша кривда, що була заподіяна фанатичними ворогами нашої української мови, які зневажали, не признавали й обезцінювали її. Наша українська мова стала признаною мовою, якою можна свobodно учити у всіх школах у її дійсній літературній формі, академічним правописом» [4, с. 13].

Отже, мовна проблема спонукала до видавничої справи, до творення нових підручників з мови і літератури незалежно від приналежності до мовного крила. Добір змісту підручників здійснювався, насамперед, у відповідності до приналежності автора до того чи іншого мовного напрямку. Рекомендувались до друку і видавались ті підручники, які підтримувались на урядовому рівні (тобто, мали, в силу певних обставин, більший вплив в урядових колах, політичних партіях, різних ідеологічних течіях (російській, українській, малярській і чеській), які також гуртувалися за «мовним» принципом і фінансувалися з різних джерел.

Показовим у цьому контексті є приклад, який наводить у своїй монографії «Велика боротьба» С. Пап [13]. Засуджуючи позицію Угорщини у відношенні неприйняття нею факту зростання національної самосвідомості українців Закарпаття, автор наводить численні і переконливі факти фінансової підтримки Малярщиною як русинського так і російського напрямів у виборі, зокрема, мови навчання в школах. У зв'язку з цим С. Пап згадує про обставини видання І. Панькевичем «Граматики української мови для закарпатських шкіл», в основу якої покла-

дено фонетичну основу Г. Стрипського. Це повинно було стати подальшим кроком у розвитку української літературної мови. Автор згадує: «Навесні 1921 року «Граматика...» була готова. Для її ухвали 15 червня 1921 року була скликана нарада вчителів, в якій взяло участь 20 чоловік. Після вступної доповіді І. Панькевича розгорнулася жвава дискусія, посеред якої <...> несподівано прибув І. Стрипський з Будапешта, ніким не запрошений і, на велике здивування присутніх відмовився від фонетичного правопису, чим фактично наклав вето і на граматику І. Панькевича. <...> І. Стрипський, будучи закарпатським русином, про дався Малярщині, чим дуже підіграв, в тому числі, і русофілам» [13, с. 140].

Варто зазначити, що зміст освіти, будучи залежним від методологічних позицій учених, науковців, зазнавав впродовж досліджуваного нами періоду змін. Показовим прикладом є поступова «еволуція поглядів» А. Волошина [11, с. 72] і багатьох інших діячів із числа освітян та інтелігенції.

Першим із-поміж закарпатської інтелігенції наважився порушити офіційну урядову лінію (малоруська мова з етимологічним правописом) поет

В. Гренджа-Донський, який надрукував у 1924 році новим фонетичним правописом невеличку збірку поезій «Шляхом терновим». Ця збірка переконала демократичну інтелігенцію краю, що фонетичний правопис найповніше і найкраще передає природу народної мови Закарпаття і що він є легким для засвоєння [3, с. 158].

Великий вклад, за оцінкою П. Ходанича, для розвитку змісту гуманітарної освіти (для гімназійної освіти і горожанських шкіл) було здійснено письменниками-педагогами І. Панькевичем, В. Бірчаком,

В. Пачовським. Перший підручник української мови для гімназій та горожанських шкіл Закарпаття (1922) написав І. Панькевич. Його «Граматика руського язика для молодших кляс шкіл середніх і горожанських» була написана на основі українських діалектів Закарпаття. У наступних виданнях (1927, 1936) автор доопрацював підручник, наблизивши граматику до норм літературної української мови.

В. Бірчак у 1922-1928 рр. видав чотири підручники з української літератури («Руська читанка») для 1, 2, 3, 4 класів гімназії, які поєднали в собі теорію літератури і хрестоматії. За основу взято принцип укладання галицьких читанок (зокрема О. Барвінського). Завдяки цим книгам закарпатські школярі одержали змогу вивчати твори української класики, знайомитись з європейською літературою [14, с. 12-13].

Надзвичайно великий вклад у розвиток змісту гуманітарної освіти вніс А. Волошин. Створені ним впродовж 20-30 років підручники відображають посилення тенденцій у бік української літературної мови. Цінним у цьому контексті є педагогічний доробок О. Маркуша, Ю. Ревая.

У цілому, навчання рідної мови в народних школах було одним з найважливіших предметів для вивчення. У навчальному плані було виділено власне найбільшу кількість годин цьому предмету. Що стосується право-

пису, то шкільна практика дає яскраві докази того, що єдність і усталеність правописних норм у школі мали вагомпе педагогічне значення. Усталеність правописних норм позитивно впливало на техніку читання, письма, вимову, і розвиток логічного мислення дитини.

Слід відмітити, що значна частина демократичного українського вчительства Закарпаття, зокрема в 30-х роках, виступала за впровадження єдиної української літературної мови з фонетичним правописом.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Узагальнюючи результати дослідження, варто зазначити, що мовне питання гальмувало розвиток освіти в цілому, його вирішення потребувало пошуку компромісів. Але у досліджуваній нами період про такий компроміс не йшлося, що посилювало протистояння між трьома напрямками у питанні мови навчання в тогочасній школі. Разом з тим слід відмітити, що

у кожному з напрямів протистояння вироблявся, доповнювався і збагачувався навчальний матеріал для наповнення змісту освіти. Отже, протистояння мовних напрямів працювало на розширення і включення у навчальні плани нових творів, імен, фактів, оскільки кожний із напрямів прагнув довести свою вирішальну роль і значення у розвитку освіти і шкільництва краю.

Вирішення мовного питання спонукало науковців, освітянську інтелігенцію до наукової дискусії навколо мовного питання, що відображалось на обґрунтуванні змісту освіти на засадах принципів науковості і системності, і що зрештою привело до переходу навчання до норм української літературної мови з фонетичним правописом.

Подальших досліджень потребує конкретизація змісту гуманітарної освіти в кожному із мовних напрямів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агій Ф. Жива мова. Підручник для народніх шкіл (граматика, стиль і правопис): Ч.І. для 2. і 3. поступного річника /Ф.Агій – Ужгород: Свобода, 1936. – 80 с.
2. Баїк Л. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-угорської монархії: Лекції./Л. Баїк, Б.Мітюров – Дрогобич, 1965.-59 с.
3. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі/ Володимир Бірчак. – Ужгород: Карпати. Ужгородський виробничо-видавничий комбінат «Патент», 1993. – 200 с.
4. Вайда М. Жива мова / М.Вайда // Наша школа. – 1938. – № 4. – С12-14.
5. Вікіпедія. Етимологічний правопис. Фонетичний правопис. – [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>>. – Загол. з екр. – Мова укр.
6. Гарайда І. Граматика руського языка. /Твань Гарайда. – Унгарь: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1941.-143 с.
7. Гомонай В. Педагогічна освіта на Закарпатті/ В. Гомонай, В. Росул, П. Ходанич. – Ужгород: Гражда, 2003. – 112 с.
8. Гранчак І. Нариси історії Закарпаття 1918-1945 рр./І. Гранчак, Е. Балагурій – Т. 2. -Ужгород, 1995. – 663 с
9. ДАЗО. – Ф. 28. – Оп. 7. – Спр. 286. – 91 ар. – Учебные планы школ (1933).
10. Дєпчинська І. А. Розиток змісту гуманітарної освіти: аналіз поняття /І. А. Дєпчинська, М. В. Опачко //Науковий вісник УжНУ. Серія Педагогіка. Соціальна робота, [ред. кол.: В. В. Козубовська]. – Ужгород: Вид-во «Говерла», 2015. – Вип. 36. – С.48-52.
11. Дєпчинська І. А. Розиток шкільної гуманітарної освіти на Закарпатті в період 1919-1939 рр. /І. А. Дєпчинська // Науковий вісник УжНУ. Серія Педагогіка. Соціальна робота, [ред. кол.: В. В. Козубовська]. – Ужгород: Вид-цтво «Говерла», 2015. – Вип. 37. - С.40-43
12. Кляп М. І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919-1939р.р.) / Маріанна Іванівна Кляп. – Ужгород: Вид-во В. Падяка -152 с.
13. Маляр Л. В. Вивчення творчості класиків української і зарубіжної літератури у школах Закарпаття (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01– Загальна педагогіка та історія педагогіки / Любов Василівна Маляр; Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. -21 с.
14. Пап С Велика боротьба / Степан Пап – Ужгород: Вид-во «Гражда», 2015. – 380 с.
15. Ходанич П. М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників-емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1919 – 1939). автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01– Загальна педагогіка та історія педагогіки /Петро Михайлович Ходанич; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.